

J. A. J. VERVLOET

Marken, een terpen-zwerm uit de Late Middeleeuwen

FIBULA-VAN DISHOECK
R.O.B.

BUSSUM 1974
AMERSFOORT

ARCHEOLOGISCHE MONUMENTEN IN NEDERLAND

Redactie: W. A. van Es en J. F. van Regteren Altena, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort.

4

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

© 1974 Unieboek N.V., Bussum.

Printed in the Netherlands.

ISBN 90 228 3605 3

Marken, gelegen in het IJsselmeer (de vroegere Zuiderzee) pal tegenover Monnikendam, is een eiland dat bij vrijwel iedere Nederlander bekendheid geniet. Er zijn allerlei folkloristische merkwaardigheden - waaronder de bekende klederdracht - te zien, die het tot een toeristische trekpleister maken. De geïsoleerde ligging - pas door de aanleg van een dam in 1957 enigszins opgeheven - verleent aan het eiland een aparte charme. De bekoorlijke, dicht tegen elkaar geplaatste, groen en bruin geverfde, houten woningen zijn typische voorbeelden van landelijke bouwkunst.

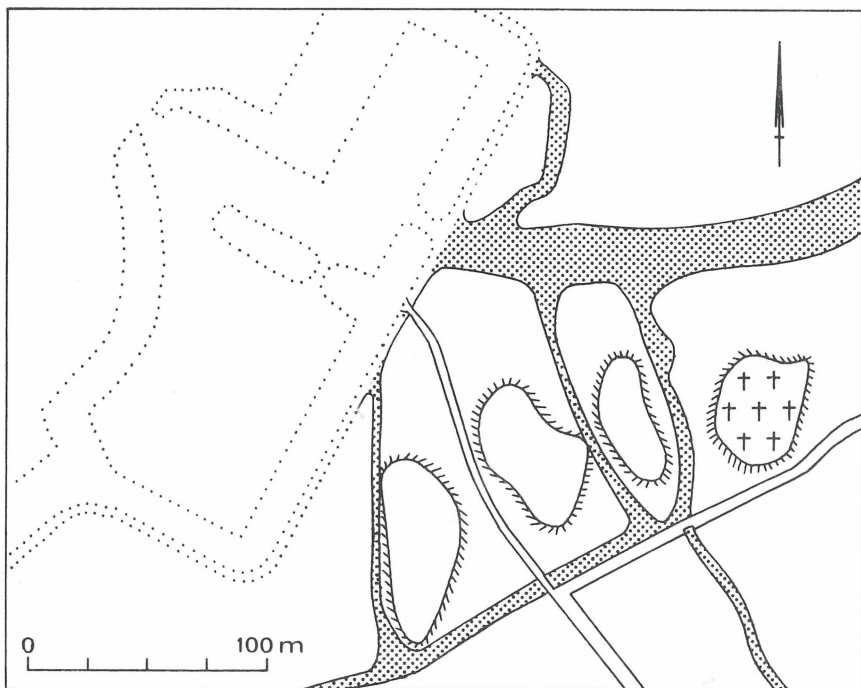
Een gedeelte van Marken is aangewezen als beschermd stads- en dorpsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet. Dit betekent dat in de toekomst rekening wordt gehouden met de eigen sfeer en het aanzicht van de bebouwing die van het beschermde dorpsgezicht deel uitmaakt.

Minder bekend is de oudheidkundige belangstelling voor het eiland omdat de verschillende 'buurten' op woonhoogten (terpen) zijn aangelegd. Deze terpen worden op Marken 'werven' genoemd en reiken tot ongeveer 2 meter boven het omringende maaiveld.

Marken telt momenteel nog 15 werven. Enige oplettendheid is bij het vinden van deze woonhoogten wél geboden: sommige ziet men gemakkelijk over het hoofd. De Buurten bijvoorbeeld, vlak achter de haven, beslaan ogenschijnlijk één grote verhevenheid. Maar wandelt men door de nauwe straatjes dan blijkt uit de hoogteverschillen dat de Buurten eens uit drie afzonderlijke werven hebben bestaan (zie afb. 1). De laagten die vroeger deze werven van elkaar scheidden, zijn in de laatste eeuwen opgevuld. De huisnummering herinnert nog duidelijk aan de vroegere situatie, omdat daarbij nog steeds de Buurten 1, 2 en 3 onderscheiden worden.

Ook de buurt die men gewoonlijk als Mekûrf of Kerkbuurt aanduidt, kent een driedeling. Deze bestaat echter niet uit drie eenheden van ongeveer gelijke grootte, zoals bij de Buurten. Integendeel, de werf waarop de kerk is gebouwd - en die als de eigenlijke Mekûrf moet worden beschouwd - beslaat verreweg het grootste oppervlak. De twee andere werven, vlak bij de witte ophaalbrug, zijn nauwelijks van betekenis (zie afb. 2). In vroeger tijd waren zij door een waterloopje van de grotere werf gescheiden, maar nadat dit was gedempt zijn zij min of meer tot de Kerkbuurt gaan behoren.

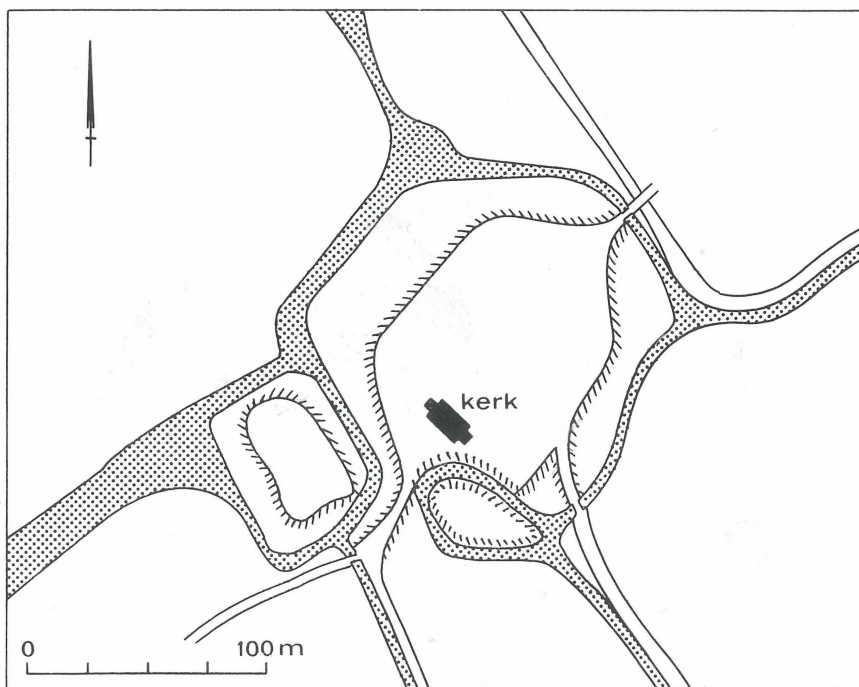
Moeilijk te vinden is ook een werfje dichtbij de Kets. Het is thans bijna geheel door bebouwing overwoekerd. De glooiing van een straatje tussen twee huizen, is het enige teken dat ter plaatse een terp ligt. De terpomvang

*Afb. 1 De Buurten en Altena, hun ligging ten opzichte van elkaar; naar een tekening uit 1867. Omdat de haven later is ontstaan dan deze vier werven en dus een jonger element vormt is hij met een lichte stippeling weergegeven.
(Orig. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem)*

is zó klein dat daarop oorspronkelijk één of hooguit twee woningen een plaats hebben kunnen vinden. Het is de kleinste werf die momenteel op Marken valt te bezichtigen.

Drie werven onttrekken zich in eerste instantie aan het oog omdat zij, enigerlei vorm van bewoning ontberend, op moeilijk bereikbare punten in het vrije veld gelegen zijn. De Heuvel, enigszins terzijde van de Roosenwerf langs de kade van het eiland gelegen, is van de drie nog het best bereikbare exemplaar. Helemaal op de oostpunt van Marken, bij de vuurtoren (maar binnendijs), ligt de nauwelijks herkenbare Noorderwerf. Westelijk van de Groote Werf en de Witte Werf verheft zich de Remmitswerf die niet via

*Afb. 2 De onderlinge ligging van de drie werven die momenteel de Kerkbuurt vormen; naar een tekening uit 1867.
(Orig. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem)*

gebaande wegen kan worden bereikt. Een bezoek aan de Heuvel kan worden aanbevolen omdat het terplichaam, hoewel vergraven en in het dijklichaam opgenomen, een goede indruk geeft van de vorm van de Marker werven doordat men hier niet door een dicht opeengepakte bebouwing bij het waarnemen wordt gehinderd.

Een niet geïsoleerde maar toch tamelijk afzijdige ligging vertoont de Moeniswerf. Deze werf is nog gedeeltelijk bewoond. Duidelijk kan aan de werf een lager en een hoger gedeelte worden onderscheiden. De huizen zijn op het hogere stuk gelegen. In hoeverre het lagere stuk als een later aanzetsel moet worden beschouwd, is onbekend. Archeologisch onderzoek zou daarover uitsluitsel kunnen geven.

De bewoonde werven - uitgezonderd de Moeniswerf - kenmerken zich alle-

Afb. 3 De Groote werf, vanuit het noorden gezien. Duidelijk onderscheidt men de grote steilte van de terphelling. Vóór de terp het Zegereid. (Foto Mathilde Jurissen, Amersfoort; 1973)

maal door een dichte bebouwing. Zonder uitzondering worden de kruinen van de Roosenwerf (zie afb. 10), de Witte Werf, de Groote Werf (zie afb. 3 en 4), de Buurten, de Kets (zie afb. 5) en de Kerkbuurt door de karakteristieke houten Marker woningen aan het oog onttrokken. Zichtbaar zijn slechts de - naar verhouding - tamelijk steile hellingen die bij de Marker huisvrouwen intensief in gebruik zijn voor het drogen en het bleken van de was. Wat betreft de steilte van hun flanken onderscheiden de Marker werven zich wezenlijk van de in oorsprong veel glooiender afhellende terpen in Friesland en Groningen. De Marker werven doen veel meer denken aan de huisterpen aan de overzijde van het IJsselmeer, bijv. op het Kamper-eiland en in de polder Mastenbroek. Dat vorm-onderscheid is verklaarbaar omdat de landschappelijke ligging, de ontstaanswijze en de ontstaansperiode verschillen.

De grootte van de werven is wisselend. De Mekûrf heeft een oppervlak

Afb. 4 De Grootte werf, een fraaie representant van de werven-zwerm langs het Zegereid, aan de zuidzijde. Via de tamelijk brede sloten waren de werven voor de Marker vissers direct bereikbaar!
(Foto Mathilde Jurissen, Amersfoort; 1973)

van ca. 0,75 ha, het werfje bij de Kets onder het Fort daarentegen, is niet groter dan 0,004 ha. De overige werven zijn praktisch vierkant met zijden van omtrent 25 meter (0,06 ha).

In dit boekje zullen wij ons bezig houden met het oudheidkundige aspect van de Marker werven. Omdat op Marken nog geen opgravingen hebben plaatsgevonden moet, voor het bepalen van de ouderdom en de manier van ontstaan, worden gekeken naar vergelijkbare types van woonhoogten in het Zuiderzeegebied en in Noord-Holland, waar de archeoloog de spade wél heeft gehanteerd.

De vorming van de Zuiderzee en het ontstaan van Marken als eiland

De eilandwording hangt ten nauwste samen met het ontstaan van de Zuiderzee ten koste van uitgestrekte veengebieden. In de Romeinse tijd was van

de Zuiderzee nog geen sprake. Omstreeks het begin van onze jaartelling lag hier het veel kleinere meer 'Flevo', een binnenmeer dat niet in open verbinding met de zee stond. Voor het overgrote deel was het latere Zuiderzeebekken nog met veen gevuld. Geleidelijk heeft het meer Flevo zich vergroot en ontstond een verbinding met de zee, waarna plaatselijk klei op het veen werd afgezet. Rondom de Zuiderzee, op enkele hogere pleistocene opduikingen alsmede in de gebieden waar klei tot afzetting was gekomen en ook op de venen die door een hogere ligging aan overslibbing waren ontsnapt, worden sporen van bewoning uit de elfde en twaalfde eeuw aangetroffen. Uit deze periode stammen bijv. vondsten uit Urk, Schokland, Kuinre, Stavoren, de Wieringermeerpolder en Diemen. Door de toename van het aantal stormvloeden en door het verzakken van de vaak slappe bodem werd in de loop van de twaalfde eeuw deze bewoning door de zee bedreigd. De aanleg van dijken kon daaraan aanvankelijk weinig veranderen.

Ook ná de twaalfde eeuw breidde het water zich nog gedurende vele eeuwen ten koste van het land uit. Ter hoogte van de Wieringermeerpolder hield de bewoning op in het midden van de veertiende eeuw. Gedurende de dertiende eeuw is in het westelijk gedeelte van de huidige N.O.-polder veel landverlies opgetreden. Ook in de dertiende eeuw werden, rondom Schokland, bedijkte landen aan de golven prijs gegeven. Vóór het laatste kwart van de veertiende eeuw is aan de kust van Overijssel het dorp Vene of Veenhuizen door de zee overspoeld. Het grote veengebied van Waterland werd eveneens door het opdringende water aangetast. Door de voortgaande vorming van meren, zoals de later drooggemalen Schermer, Wormer en Beemster, die met de zee in verbinding stonden, werd het vasteland boven het IJ als het ware opgelost in een aantal eilanden, waarvan Marken het meest oostelijke was (zie afb. 6).

Al deze gegevens getuigen van een snelle vergroting van de Zuiderzee in de dertiende en veertiende eeuw. Van een meer kon reeds lang voor 1350 niet meer gesproken worden. Er had zich een brakke binnenzee gevormd. Tegen het einde van de zestiende eeuw, als de Zuiderzee zijn grootste uitgestrektheid ongeveer heeft bereikt, is het water helemaal zout geworden.

Een greep uit de oudste historische gegevens over Marken

De geschreven geschiedenis van Marken begint bij de monniken van het

*Afb. 5 Kets, vanaf de zuidzijde bekeken. Men lette op het steile talud van deze werf.
(Foto R.O.B., Amersfoort; 1972)*

klooster Mariëngaarde bij Hallum, in Friesland. Abt Ethelgerus (1241–1259) bracht met enige volgelingen gedurende een winter een bezoek aan het eiland ‘Markaland’ en werd daar opgehouden door het invallen van de vorst. Volgens een oude Friese kroniek van ca. 1270 kwam Marken tijdens abt Sibrandus (1232–1238) in kloosterlijk bezit. Een andere kroniek noemt in dit verband het jaar 1232. De koopsom zou 100 Hollandse ponden hebben bedragen.

Hoewel tamelijk afzijdig gelegen - de naam ‘Marken’ wijst op een grens- of randligging aan het water - is de koop van het eiland juist door Friese monniken, niet zo onverklaarbaar als op het eerste gezicht wel lijkt. Waterland, waarvan Marken deel uitmaakt, heeft, vóórdat het in 1282 in staatkundige zin aan de graven van Holland toekwam, tot de Friese gewesten behoord. Overigens kan door de heer van Waterland, Nicolaas van Persijn, tot verkoop aan het klooster zijn besloten nadat de waterstaatkundige positie van het eiland minder gunstig was geworden.

Ongeveer honderd jaar nadat door abt Sibrandus monniken naar het eiland

waren gezonden blijken zij, volgens een boedelbeschrijving van 1345, op het eiland twee boerderijen te bezitten, een 'westhuse' en een 'oesthuse'. Voorts was het eiland van dijken voorzien. De monniken legden zich vooral toe op de veeteelt. In het westhuis hield men 20 paarden, 68 runderen en 5 varkens; in het oosthuis waren 8 paarden, 50 runderen en 13 varkens aanwezig. Voor de beweiding daarvan hadden de monniken omtrent 200 ha in eigen gebruik. Nog eens 250 ha werd aan leken verpacht.

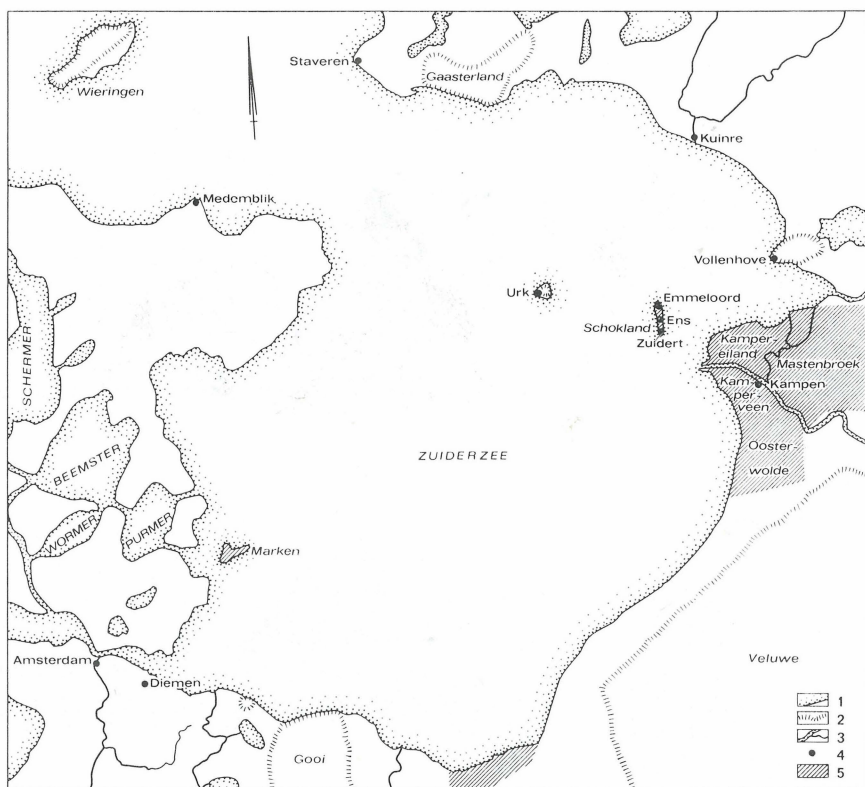
Bij de toenmalige exploitatie van domeinen is een dergelijke verdeling in twee helften geen ongebruikelijke situatie. Waarschijnlijk zouden de monniken zelf het gehele eiland kunnen hebben uitgebaat. De aanwezigheid der pachters betekende echter dat gebruik gemaakt kon worden van extra arbeidskrachten, wanneer dat noodzakelijk werd geacht.

Niet lang hebben de monniken de vruchten van hun eigendom mogen plukken: Marken werd door de graven van Holland in beslag genomen. Vanaf het einde van de tiende eeuw hebben de Hollandse graven namelijk geprobeerd hun grondgebied in noordelijke richting, ten koste van de Friese gewesten, uit te breiden. Lange tijd boden de Friezen taaie tegenstand. Echter in 1282 wist graaf Floris V Waterland te verwerven en in 1289 moesten de Westfriezen voor de Hollandse macht buigen. Nog verder gingen nu de verlangens van het Hollandse gravenhuis: ook Friesland oostelijk van de Zuiderzee - toentertijd Oostfriesland genoemd - moest worden onderworpen. Een in 1345 daartoe georganiseerde militaire campagne liep uit op een verschrikkelijke mislukking en kostte graaf Willem IV het leven.

Ter financiering van deze expeditie had men zich gemakshalve meester gemaakt van de eigendommen die 'Oostfriezen' in het graafschap bezaten. Deze maatregel kostte de abdij Mariëngaarde het eiland Marken. De ont-eigening van het eiland heeft in het voorjaar van 1345 plaats gevonden. Nadat de boedel was beschreven, het vee was geteld en de grond was opgemeten (zie boven), besloot men de eigendommen van de monniken in het openbaar te verkopen. Op 23 juli werd in twee oorkonden de overdracht van het grondeigendom definitief geregeld. De ene helft van het eiland kwam toe aan een tiental inwoners van 'Merkenhovede', de andere helft ging over in handen van een zestal Amsterdammers.

De verspreiding en de aard van de bewoning op Marken na 1345

In 1345 werd niet alleen melding gemaakt van het westhuis en het oosthuis,

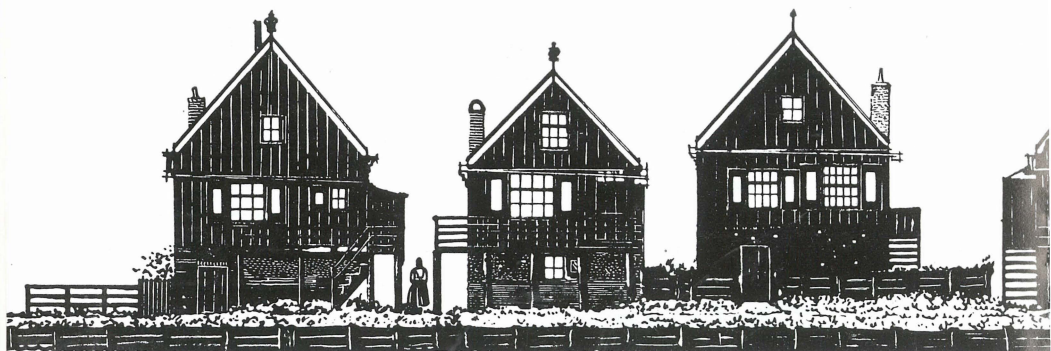
Afb. 6 *Overzicht van het Zuiderzeegebied.*

1. *kustlijn en meeroever (westkust ca 1300; oostkust ca 1600)*
2. *hoge rand van het pleistoceen*
3. *rivier*
4. *plaatsen*
5. *gebieden waarin terpen voorkomen*

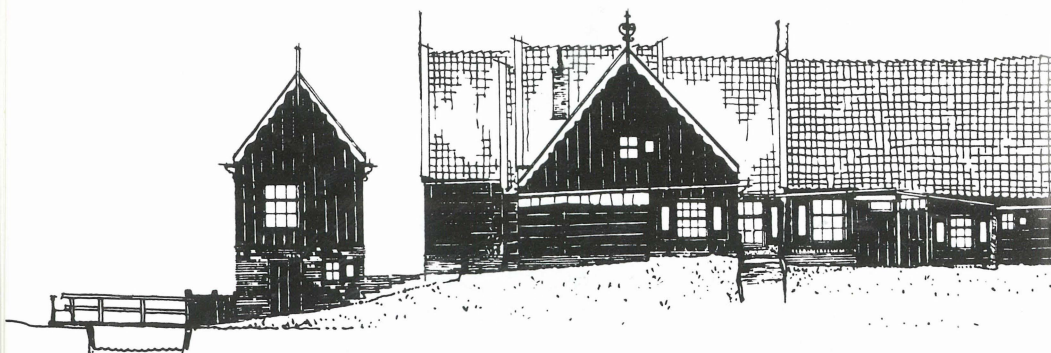
Afb. 7 *1. Roosenwerf, bebouwing en hooiberg op helling*

2. *Kets, noord-oost-aanzicht*

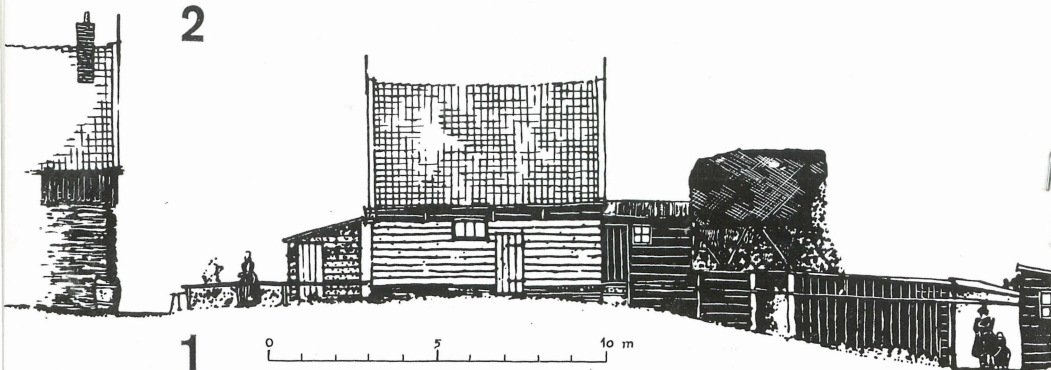
3. *Paalkoningen op het Fort; aanzicht uit het noordwesten*
(Opmetingen Nederl. Openl. Museum; 1943)

3

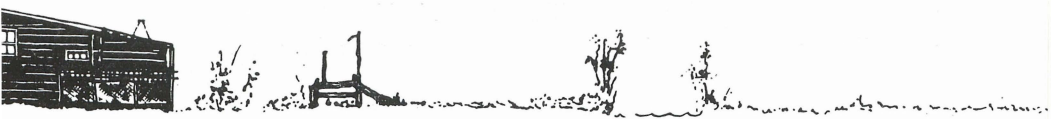
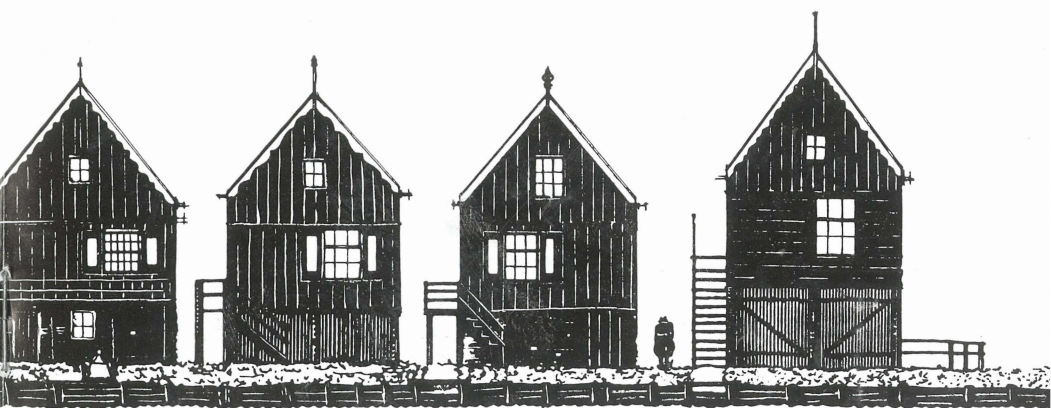

2

1

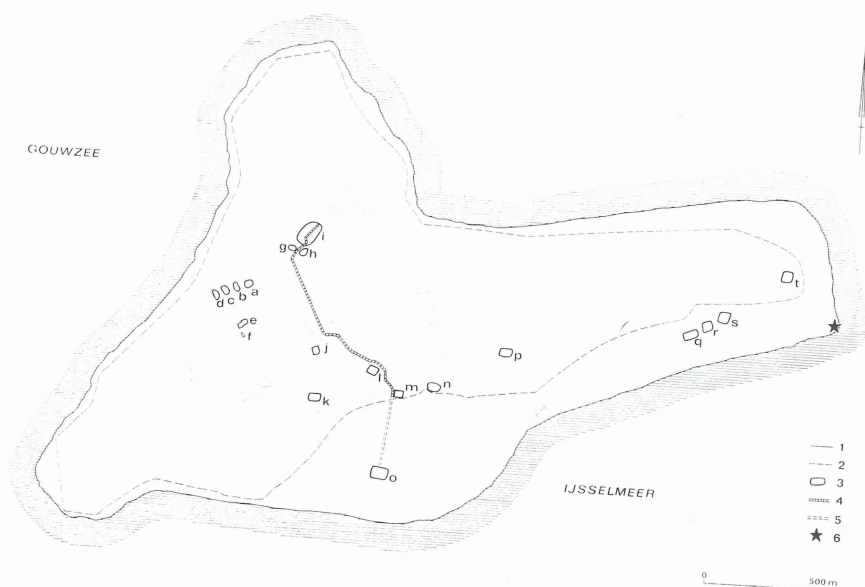
0 5 10 m

doch bleken de monniken tevens '12 husen van den westende' en 9 husen zonder nadere plaatsbepaling, op Marken (aan leken) te verhuuren. De twaalf huizen, 'van den westende' hebben in de nabijheid van het westhuis gelegen. De overige negen huizen zullen bij het oosthuis gevonden moeten worden. De aard van de bewoning is moeilijk te bepalen. Misschien zal men analoog aan de situatie rondom het IJ en bij Diemen - waar in de twaalfde eeuw de bewoning zich op het maaiveld afspeelde - aanvankelijk op Marken geen terpen hebben gekend. Temeer, omdat reeds vroeg sprake is van de aanleg van dijken. Wellicht kan vergelijking met de bewoningsgeschiedenis van Schokland dit enigszins verduidelijken. Op dat eiland is de bewoning - geheel of gedeeltelijk door bedijking beschermd - al in de twaalfde eeuw begonnen. De dorpsterpen Emmeloord, Ens en Zuidert evenwel dateren pas van de veertiende en vijftiende eeuw, toen de dijken kennelijk niet meer genoeg weerstand konden bieden. Aldus redenerend zouden de oudste Marker werven op zijn vroegst in de veertiende eeuw zijn opgeworpen.

Had men in 1345 nog met twee bewoningscentra op Marken te maken, in de loop der tijd zijn er zevenentwintig namen van werven bekend geraakt: de Aaltjen Maatswerf, Altena, de Buurten, de Eynste werf, de Grootte werf, de Griet Janswerf, de Heuvel, de Houtemanswerf, de Jan Baligswerf, de Jan Reynseswerf, de Kets, de Kerkbuurt, de Koevordenwerf, Kortjenne, de (Grote) Kloosterwerf, de Kleine Kloosterwerf, de Kraaienwerf, de Moeniswerf, de Monnikenwerf, de Noorderwerf, de Pouwelswerf, de Remmitswerf, de Roosenwerf, de Swijnswerf, de Symon Gerritswerf, de Thamiswerf en de Wittewerf (zie afb. 8). Van enkele van die namen is niet bekend of ze werkelijk een zelfstandige werf representeren dan wel een oude benaming zijn van een thans anders genoemde werf, doch de grote hoeveelheid maakt een aanzienlijke uitbreiding van het aantal sites na 1345 zeer aannemelijk.

Hoogstwaarschijnlijk is de Monnikenwerf, thans Kerkbuurt, de terp die is ontstaan op de plaats waar vroeger het westhuis was gelegen. De werf die ontstaan is bij het oosthuis is moeilijker aan te wijzen. Men heeft in dit verband gewezen op de zuidoostelijk van de Kerkbuurt gelegen Moeniswerf waarbij men er van uitging dat 'Moenis' van 'monnik' zou zijn afgeleid. Maar 'Moenis' is een mansnaam en heeft met monniken niets uitstaande. Het is veel aannemelijker dat het oosthuis ter hoogte van de Kloosterwerf moet worden gezocht, een werf die enige honderden jaren terug aan de

Afb. 8 Overzichtstekening van Marken.

1. kustlijn in de 17de eeuw
2. huidige kustlijn
3. werf
4. nog bestaand traject van het Zegereid
5. gereconstrueerd traject van het Zegereid
6. vuurtoren

a. Altena	k. Remmitswerf
b. Buurt 1	l. Groote werf
c. Buurt 2	m. Roosenwerf
d. Buurt 3	n. de Heuvel
e. Kets	o. Grote Kloosterwerf
f. huisterpje 't Fort	p. Moeniswerf
g. Kerkbuurt (zw)	q. Thamswerf
h. Kerkbuurt (zo)	r. Houtemanswerf
i. Kerkbuurt	s. Kraaienwerf
j. Wittewerf	t. Noorderwerf

zuidkant van Marken was gelegen. Ongeveer ter plaatse van deze werf werd in het jaar 1740 bij buitengewoon laag water een begraafplaats ontdekt waarin de (stenen?) kisten nog gaaf en goed zichtbaar aanwezig waren. Waarschijnlijk heeft men hier te maken met de restanten van een begraafplaats behorende bij de - naast het oosthuis gebouwde - uithof (verblijfplaats) van de monniken waarvan de kapel was gewijd aan de H. Maria. De kerk bij het westhuis was gewijd aan St. Nicolaas.

De precieze ouderdom van de werven is, door het ontbreken van schriftelijke bronnen en archeologisch onderzoek, moeilijk vast te stellen. De 'Monnikenwerff' die wij reeds aanwezen als de oudst bekende terp wordt, voor zover thans bekend, in 1470 voor het eerst genoemd; de andere werven vrij veel later. In navolging van het voor Schokland geschetste beeld zullen de oudste werven, met name de Kerkbuurt en de Kloosterwerf, mogelijk in de loop van de veertiende eeuw zijn opgeworpen. De overige werven moeten dan in de vijftiende of zestiende eeuw, of nog later, zijn ontstaan; aan het eind van de zeventiende eeuw waren zij alle tot stand gebracht.

Merkwaardig is de ligging van een serie jongere werven langs het 'Zegereid', een pad dat hoogst waarschijnlijk de verbinding vormde tussen de Monnikenwerf en de Kloosterwerf (zie afb. 3 en 4). Enige werven zijn door hun ligging duidelijk van dit pad afhankelijk; het betreft de Wittewerf, de Remmitswerf, de Groote werf, de Roosenwerf en de Heuvel. Een andere wervenzwerm vond men op de oostpunt van het eiland, bestaande uit de Noorderwerf, de Kraaienwerf, de Houtemanswerf en de Thamiswaarf. De Moeniswerf lag tussen de beide werfcomplexen in. Een meer afzijdige ligging vertonen Altena en de Buurten.

Opvallend bij de jongere werven is het feit dat zij dikwijls mansnamen dragen. Voorbeelden hiervan geven ons de Aaltjen Maatswerf (Altena?) de Griet Janswerf, de Jan Baligswerf, de Moeniswerf, de Remmitswerf (oudst bekende vorm 'Remmitdariswerf'), de Houtemanswerf (op een oude kaart aangeduid als 'Oudemanswerf'), de Pouwelswerf, de Thamiswaarf, de Symon Gerritswerf en de Jan Reynseswerf (oude naam van de Heuvel). Mogelijk behoren tevens de Eynste werf (waarschijnlijk de oude naam van de Wittewerf), de Roosenwerf en Kortjenne tot deze categorie.

De reden van het ontstaan der werven is duidelijk: door de toenemende agressie van de Zuiderzee kregen de bewoners van Marken steeds meer met de dreiging van het water te maken. Bedijking kon het landverlies niet geheel verhinderen. In 1345 bedroeg het opgemeten oppervlak ruim 450 ha,

Afb. 9 Marken, de situatie aan de oostpunt van het eiland in 1741, gezien in west-zuidwestelijke richting. Rechts van de vuurtoren zien we hoogstwaarschijnlijk de Moeniswerf, de thans verdwenen Kraaijenwerf en de Noorderwerf.

(Sepiatekening van P. Idserts uit Franeker, 1698-1781; Rijksmuseum Zuiderzeemuseum, Enkhuizen)

in 1515 was dit geslonken tot circa 350 hectare en in 1900 tot omtrent 290 ha. Momenteel beslaat het eiland een oppervlakte van 263 ha. Vooral aan de zuidzijde van het eiland verslechterde de situatie op ernstige wijze. De Houtemanswerf is kort na 1703 verloren gegaan; de Kloosterwerf is het laatst vermeld in 1715; de Thamiswerf gaat kort na 1720 ten onder; de Kleine Kloosterwerf, die in de buurt van de (Grote) Kloosterwerf gelegen moet hebben, verdwijnt omstreeks 1735 terwijl de Kraaijenwerf in 1775 verloren ging (zie afb. 9).

Deze verslechtering van de situatie in de achttiende eeuw wordt onderstreept door de hulp die de Gecommitteerde Raden van Holland in die dagen steeds weer aan het arme eiland moesten bieden. Tussen 1699 en 1810 is bij voortdurende vrijdom van belasting verleend teneinde de nood enigszins te lenigen. In 1736 heet het, dat de dijken zijn aangetast en van hun voorland zijn beroofd en dat de zee talloze 'inhammen, wallen en diepten' veroorzaakte. Gedurende de winter van 1756/57 waren door zware stormwinden, extra hoge vloed en sterke ijsgang de dijken geheel verdwenen, zodat het eiland met de ondergang werd bedreigd. De toestand

in 1774 wordt evenmin rooskleurig beoordeeld: men spreekt van aanhoudende stormwinden waartegen 'haare gemaakte paal en schoeywerken' niet bestand waren. Ook in 1779 wordt melding gemaakt van grote schade (zie afb. 10).

Van de ontstaanswijze der werven is weinig bekend. Hierboven werd opgemerkt dat vele werven mansnamen dragen. Wellicht kan dit erop wijzen dat de werven als individuele huisplaatsen zijn begonnen en pas naderhand tot grotere terpen uitgroeiden. Een enkele proefboring heeft uitgewezen dat de werven inderdaad in verschillende fasen zijn opgehoogd. Bekijkt men de werfplattengronden dan kan men eveneens tot de slotsom komen dat diverse exemplaren niet onwaarschijnlijk uitbreidingsfasen (zie afb. 11: II) vertonen. Het is trouwens bekend dat tot in de achttiende eeuw bestaande werven - door middel van met kruiwagens aangevoerde zoden - werden vergroot.

De vorm van de terpen en de rangschikking van de woningen op de werven varieert. Met name bestaat er een elementair onderscheid tussen de situatie op de Kerkbuurt (de Monnikenwerf) en de overige werven. Op de Kerkbuurt kenmerkt de bebouwing zich door een aantal woningen aan weerszijden van de straat. Tussen die woningen bevonden zich nauwe toegangen tot de achtertuinten. Toen de bevolkingsdruk toenam ging men er toe over in die tuinen nieuwe woningen te plaatsen en daarachter dikwijls wéér woningen zodat rijen van achter elkaar geplaatste huizen ontstonden die door zeer smalle 70—100 cm brede - dwars op de hoofdstraat staande - steegjes van elkaar werden gescheiden (zie afb. 11:I). Hoogstwaarschijnlijk is dit nederzettingsspatroon, dat thans nog te zien is, pas in de negentiende eeuw ten volle tot ontwikkeling gekomen.

Bij de overige werven heeft men te maken met een andere opzet. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt zijn deze werven - in tegenstelling tot de ovale Kerkbuurt - vierkant met zijden van omtrent 25 meter. Op zo'n vierkante werf vindt men twee elkaar kruisende paden waartussen plaats is voor circa vier huizen. In een latere periode kunnen de werfheellingen bebouwd zijn geraakt. Het ontstaan van deze vierkante werven in de vijftiende en in de zestiende eeuw kan wellicht worden verklaard uit de snelle groei van de Marker bevolking in die periode. In honderdvijftig jaar trad een verdriedubbeling op van het aantal inwoners. Telde men in 1477 ongeveer 250 zielen, in 1514 waren dat er 492 geworden, en in 1622 waren er 751.

Op gelijke wijze nam het aantal huizen toe: van ca. 50 in 1477 tot 75 in

Afb. 10 De Roosenwerf, momenteel de dichtst aan de waterkant gelegen werf. In de winter kan met sterke oostenwinden gevaar van kruierend ijs worden ondervonden. Daarom is de dijk ter hoogte van deze werf voorzien van ijsbrekers.

(Foto Ned. Openl. Museum, Arnhem; 1943)

1514 en 1564; 113 in 1630 en 130 in 1731. Gedeeltelijk valt die expansie samen met een ingrijpende omschakeling van de Marker economie. In de veertiende eeuw nam de veeteelt nog een belangrijke positie in; evenwel vormde in 1494 de visserij de hoofdbestaansbron op het eiland. Naderhand is deze situatie verder geaccentueerd. De veeteelt verkommerde tot het houden van een of twee koeien op enkele minuscule bedrijven. De steeds weer overspoelde weiden waren haast alleen geschikt voor extensieve hooibouw.

Van het midden van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw trad stagnatie op in de bevolkingsgroei en van het aantal woningen. In 1793 bedroeg het aantal inwoners 757, een getal bijna gelijk aan de op-

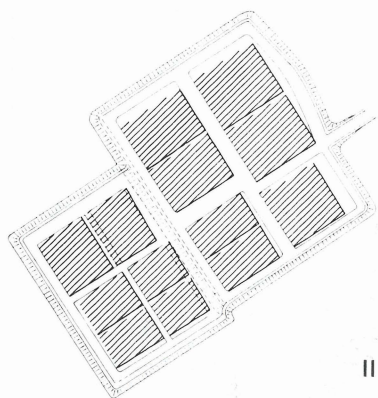

Afb. 11 I. Kerkbuurt

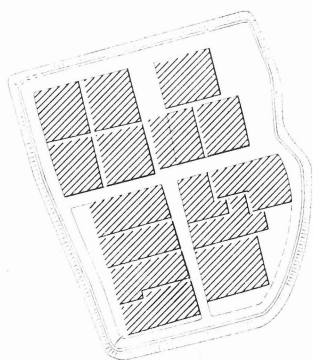
II. Kets (twee geïntegreerde vierkante werven)

III. Witte werf (vierkante terp met kruisende voetpaden)

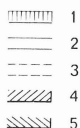
IV. Roosenwerf (vierkante terp van groot formaat met dubbel padenkruis)

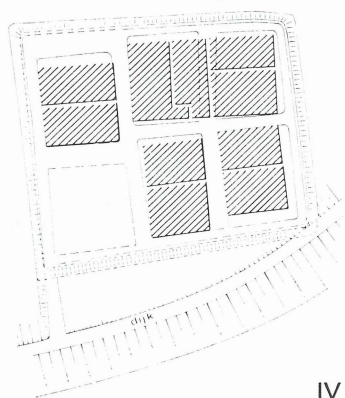
II

III

0 25 m

IV

1. talud

2. weg

3. reconstructie

4. huidige bebouwing op de terp

5. hypothetische reconstructie van de oorspronkelijke nederzetting

Afb. 14 Marken, zoals het vroeger was (Groote werf)

1840 telde het eiland 733 inwoners, in 1869 1029 en in 1899 1330; in 1930 1401. Momenteel heeft Marken 2000 inwoners. Deze toename wordt sinds het begin van de twintigste eeuw niet meer weerspiegeld in een groei van het aantal woningen op de werven. De situatie is daar ongeveer constant gebleven. Tot de afsluiting der Zuiderzee verschaften men zich extra ruimte door het bouwen van paalwoningen (zie afb. 7 : 3), daarna werd bebouwing op het maaiveld weer mogelijk; de nieuwbouwwijk tussen de haven en de Kerkbuurt toont dit overduidelijk.

De oude functie van de werven is geheel teniet gegaan. De laat-middeleeuwse terpen-zwerm van Marken vormt niettemin een waardevolle herinnering aan de strijd die onze voorouders tot zo kort geleden (1932) tegen het water gevoerd hebben. Als zodanig zijn de werven wellicht geen imposante maar toch opmerkelijke monumenten van standvastigheid te noemen.

ENIGE LITERATUUR

- ALLAN F., *Het eiland Marken en zijne bewoners*, Amsterdam 1854.
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK R. C., Markerhoofd, *De Vrije Fries* 10, 1865, 101—143.
- BLEES G. J., Marken en Marker volksleven, *Het Nederlandsch en Nederlandsch-Indisch huis, oud en nieuw* 1915.
- BRAAT W. C., De archaeologie van de Wieringermeer, *Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden*, N.R., 13, 1932, 15—58.
- BRUSSE M. J., *Op het eiland*, Rotterdam 1925.
- CORONEL Sr. S., Schetsen uit het Markersche volksleven, *Nederland* 1862.
- FABER J., *Het eiland Marken en zijn bewoners*, Naarden 1898.
- HEIDE G. D. VAN DER, Bewoningsfasen van het gebied van de latere Zuiderzee, *Tijdschrift van het Kon. Ned. aardrijksk. genootsch.* 72, 1955, 39—47.
- KOSTELIJK P. J., Het eiland Marken, *De Speelwagen* 10, 1955, 77—86, 104—107.
- KUIN Jr. P., *Het eiland Marken*, Groningen 1932.
- Marken en Volendam, *Documentatie landelijke Bouwkunst* map 2, Arnhem 1961, 31 opmetingstekeningen en tekstboekje.
- OVERMEER W. P. J., Het eiland Marken, *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* 20, 1905, 16—29, 94—106.
- PONS J. L. en A. J. WIGGERS, De holocene wordingsgeschiedenis van Noord-Holland en het Zuiderzeegebied, II, *Tijdschrift van de Kon. Ned. aardrijksk. genootsch.* 77, 1960, 3—57.
- REGT R. J. K. DE, *Marken in zijn waarde en zijn ellende beschouwd*. Leiden 1877.
- SNIJERS C., *Het eiland Marken in woord en beeld*, Monnikendam 1920.
- TERPSTRA P., *Einde van het eiland Marken*, Amsterdam 1957 [A.O.-reeks, 679].
- WIGGERS A. J., *De wording van het Noordoostpoldergebied*, Zwolle 1955 [Van zee tot land, 14].

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

STADIONBOUW
BILHOEDER

Dit boekje kwam tot stand met medewerking van:

*H. J. Bloklander, tekeningen / L. Breijer, foto afb. 5 / Mevrouw M. M. W. J. Broek-
hoven- van der Lans, typen manuscript.*

